

A black and white photograph of a massive crowd of people filling a city street. The crowd is dense, extending far into the distance. The buildings on the left are multi-story, with many windows. The people are dressed in early 20th-century attire, including hats and suits. The overall scene suggests a significant public gathering or event.

Hoe kwam het algemeen kiesrecht tot stand?

In de jaren 2017/19 is het honderd jaar geleden dat het algemeen kiesrecht voor mannen en vrouwen is ingevoerd. Dat is bepaald niet zonder slag of stoot gegaan. De grondwet van 1848, die de basis legde voor ons politieke bestel, kende het kiesrecht slechts toe aan een beperkte groep mannen. In de loop van de negentiende eeuw nam het aantal kiezers gestaag toe, maar het zou tot 1917/19 duren alvorens we van algemeen kiesrecht kunnen spreken. Hoe verliep de uitbreiding van het kiesrecht? Wie hebben zich daarvoor ingezet? In deze brochure volgen we de weg van beperkt naar algemeen kiesrecht.

Swaan.	Hendrik Willem Johannes Cornelis	Heerengracht	79	Amsterdam.	9 Julij	1807
Swart.	Jan Hendrik de	Langte Voorbout	79	"	29 Oct.	1825
Swart.	Jacobus Hendrik de	Smidswater	"	"	9 Dec.	1803
Swart.	Willem de	Oude Molstraat	7	"	"	1801
Swaving.	Philip Christiaan	Koninginnegr.	"	Amsterdam.	17 Aug.	1809
Sweijser.	Johannes Petrus Christiaan	Willemstraat	"	's Gravenhage.	28 Sept.	1819
Switsar.	Donatus Gerardus Josephus	Hooge Nieuwstr.	96	"	10 Nov.	1807
Switsar.	Antonius Leonardus	Korte Houtstraat	22	Breda.	"	1816
Sijpestein.	Jhr. Jan Willem van	Nieuwen Uitleg	6	Haarlem.	49 Maart	1825
Sijpestein.	Jhr. Cornelis Astanius van	Molestraat	59	"	"	"
T.						
Taets van Amerongen.	Louis Reinier baron	Zeestraat	52	Utrecht.	16 Sept.	1805
Taets van Amerongen.	Joust Johan baron	Nieuwen Uitleg	19	"	"	1823
Taets van Amerongen van Woudenberg.	Hendrik Jacob baron	Flaw. Burgwal	14	Amsterdam.	10 Dec.	1822
Tak.	Eliazer Barend	Voldersgracht	"	IJsselsteijn.	15 Dec.	1803
Tak.	Pieter van der	Wagenstraat	173	's Gravenhage.	18 April	1806
Tegel.	Mr. Jan Pieter Marinus	Koninginnegr.	15	Katwijk.	6 Maart	1801
Telders.	Cato Johan	Scher. weg	"	Leijden.	"	1814
Tengeler.	Willem Carel	Casuariestraat	"	's Gravenhage.	Oct.	1777
Terborgh.	Johannes	Bezuidenhout	"	Huissen.	9 Feb.	1777
Terlaak.	Gerrit	Raanstraat	"	's Gravenhage.	21 Julij	1789
Terlaak.	Willem Bernardus	Nieuwe Haven	"	"	23 Feb.	1801
Terlaak.	Johannes	Spuij	999	"	4 Jan.	1793
Terlaak.	George Christiaan	Wagenstraat	21	"	26 Jan.	1816
Terlaak.	Fruus	Westeinde	174	"	8 Feb.	1792
Termsten.	Jacob	Molenstraat	47	Pijnacker.	"	1822
Terwinkel.	Philip Hendrik	Smidswater	26	's Gravenhage.	18 Nov.	1805
Tethof.	Gezardus	Hooge Westeinde	6	"	10 Julij	1817
Tets van Goodriaan.	Johan Willem Arnold	Zeestraat	"	Haarlem.	"	1822
Tets van Goodriaan.	Jacob George Hieronijmus	Zeestraat	"	"	7 Dec.	1812
Tennisen.	Johannes	Papestraat	5	's Gravenhage.	1 Feb.	1805
Teupken.	Hendrik Wilhelm	Plaats	12	Amsterdam.	22 Jan.	1809
Thämer.	Johan Carel Simon	Achterom	95	's Gravenhage.	15 April	1809
Thesloght.	Mattheus	Prinsegracht	17	"	24 Feb.	1796
Thomeze.	Jan Willem de	Assendelftstraat	16	"	25 Sept.	1787
Thorbecke.	Mr. Johan Rudolph	Koninginnegr.	"	Zwolle.	13 Jun.	1798

GRONDWET 1848 EN KIESWET 1850

In 1848 vond een ingrijpende herziening plaats van de Nederlandse grondwet. Deze herziening was onder verantwoordelijkheid van de liberale staatsman Johan Rudolph Thorbecke tot stand gekomen. Zij maakte een einde aan de macht van de koning en voerde de ministeriële verantwoordelijkheid in. De ministers dienden niet langer verantwoording af te leggen aan de koning, maar aan het parlement, de Eerste en Tweede Kamer der Staten-Generaal. De gewijzigde grondwet voerde tevens de rechtstreekse verkiezing in van verschillende vertegenwoordigende organen, namelijk de Tweede Kamer, de Provinciale Staten en de gemeenteraden.

De rechtstreekse verkiezing van de Tweede Kamer betekende niet dat de gehele bevolking stemrecht kreeg. Zo waren alleen mannen kiesgerechtigd, hoewel dat niet expliciet in de grondwet stond. Wel formuleerde de grondwet een aantal concrete voorwaarden voor toekenning van het kiesrecht. Men moest Nederlander, in Nederland woonachtig en meerderjarig zijn – dat laatste was men vanaf 23 jaar. Tevens diende men ‘in het volle genot der burgerlijke en burger-schapsregten’ te zijn. Ten slotte bepaalde de grondwet dat alleen diegenen kies-

recht zouden krijgen die een aanslag in de directe belastingen hadden ontvangen. Die aanslag moest ten minste twintig gulden zijn, maar het minimum kon oplopen tot 160 gulden.

Omdat het stemrecht dus was gekoppeld aan de hoeveelheid belasting die men betaalde, spreken we van censuskiesrecht. De gedachte hierachter was dat mensen met bezit belang hadden bij instandhouding van de maatschappelijke orde. Bovendien werd bezit gezien als een maatstaf voor ontwikkeling en onafhankelijkheid. Een bepaald ontwikkelingsniveau zou een verstandige keuze waarborgen en materiële onafhankelijkheid zou voorkomen dat mensen stemmen in opdracht van de persoon van wie ze afhankelijk zijn. Het kiesrecht berustte op een aanslag in een van de drie navolgende landelijke en directe belastingen:

- grondbelasting, die geheven werd op het bezit van grond;
- personele belasting, die werd geheven op basis van onder meer huurwaarde, meubilair, dienstboden of paarden;
- patentrecht, dat gebaseerd was op een vergunning of patent om zelfstandig een bepaald beroep of bedrijf uit te oefenen.

Een vermogens- of inkomstenbelasting bestond halverwege de negentiende eeuw nog niet. Overigens telden eventuele belastingaanslagen van de echt-

Uit de lijst der kiezers van leden der Tweede Kamer van de Staten-Generaal, Gemeente 's Gravenhage, 1860. Onderaan de pagina staat J.R. Thorbecke, die aangeslagen was 'in 't Personeel'.

genote en van minderjarige kinderen wel mee voor het mannelijke gezinshoofd.

De census was voor elke gemeente vastgelegd in de kieswet, binnen de marges natuurlijk die de grondwet stelde. In de grote steden was de census vaak hoger dan in kleine steden en op het platteland, waardoor het aantal kiezers in laatstgenoemde categorie naar verhouding veel groter was. Dat had te maken met de

angst van de wetgever voor grote aantallen stedelijke kiezers. Hierdoor was het mogelijk dat veel bewoners van het platteland het kiesrecht kregen omdat ze grondbelasting betaalden, terwijl bijvoorbeeld hoogleraren, hoge ambtenaren en zelfs Tweede Kamerleden in de grote steden van het kiesrecht verstoken bleven als ze geen grond bezaten of eenvoudigweg de censusgrens niet haalden. Bijzonder was ook dat

JOHAN RUDOLPH THORBECKE (1798–1872)

Johan Rudolph Thorbecke is de grondlegger van ons huidige staatsbestel. Hij werd in 1798 in Zwolle geboren. Van 1815–1820 studeerde hij klassieke letteren in Amsterdam en Leiden, waarna hij in 1820 promoveerde. Vervolgens reisde hij een aantal jaren door Duitsland, om in 1825 buitengewoon hoogleraar in Gent te worden, waar hij onder meer politieke en diplomatieke geschiedenis doceerde. Als gevolg van de Belgische onafhankelijkheid in 1830 zag Thorbecke zich genoodzaakt te vertrekken. In 1831 kreeg hij in Leiden een soortgelijke functie als in Gent; drie jaar later werd

hij in deze stad gewoon hoogleraar in de rechtsgeleerdheid. In 1844 werd Thorbecke in de Tweede Kamer gekozen. Als liberaal zette hij zich steeds meer af tegen het autoritaire beleid van de koningen Willem I en

Bron: Haags Gemeentearchief/Foto: R. Severin.

II. Hij vond dat grondige aanpassingen van het politieke bestel nodig waren. Tezamen met gelijkgezinde Kamerleden presenteerde hij hervormingsvoorstellen. Toen Europa in 1848 in de ban was van revolutionaire woelingen, werd Thorbecke door koning Willem II benoemd tot voorzitter van een staatscommissie. Het resultaat was de grondwetsherziening van 1848. Daarna gaf Thorbecke leiding aan een drietal kabinetten, en wel van 1849–1853, 1862–1866 en 1871–1872. Tijdens zijn eerste kabinet kwamen onder meer de Gemeentewet en de Provinciewet tot stand.

Census-kansen. Boer (die f 20 belasting betaalt) tot Advokaat (die op kamers woont en f 90 betaalt): 'Misschien krijg je nu ook een kansje om kiezer te worden'.

Uit: *De Nederlandsche Spectator*, 1874, nr. 25. Bron: NCRD, Nationaal Gevangenis­museum.

verkiesbaar te zijn, zo stelde de grondwet, moest men Nederlander zijn, burgerrechten bezitten en ten minste dertig jaar oud zijn.

Tot 1887 stond het aantal leden van de Tweede Kamer niet vast. Dat werd bepaald door de omvang van de bevolking: één Kamerlid per 45.000 inwoners. Dat betekende dat de omvang van de Tweede Kamer toenam met de groei van de bevolking. De kieswet van 1850 voorzag in de door de grondwet voorgeschreven indeling in kiesdistricten en bepaalde dat deze elke vijf jaar moest worden herzien, hetgeen echter niet altijd op tijd gebeurde. In een aantal gevallen werd besloten tot samenvoeging van districten; iedere kiezer mocht net zoveel stemmen uitbrengen als er zetels te vergeven waren.

Het kiesstelsel bestond uit een meerderheidsstelsel in twee ronden. Om gekozen

alleen eigenaren een aanslag in de persoonlijke belasting kregen, waardoor rijke huurders buiten de belastingaanslagen konden vallen en derhalve niet kiesgerechtigd waren. Op de openbare kiezerslijsten werden de aanslagen voor elke kiezer afzonderlijk vermeld.

De census gold alleen voor het actieve kiesrecht (het recht om te kiezen), niet voor het passieve (het recht om gekozen te worden). Om als Tweede Kamerlid

ENKELE CIJFERS:

Jaartal	Aantal inwoners (m + v)	Aantal kiezers (m)	Percentage kiesgerechtigden (m)	Aantal leden Tweede Kamer (m)
1853	3,10 miljoen	83.561	11,0	67
1870	3,75 miljoen	103.538	11,3	84

te worden had een kandidaat de absolute meerderheid van de stemmen in een district nodig. Haalde hij die meerderheid niet, dan volgde een tweede ronde tussen de kandidaten die in de eerste ronde de meeste stemmen hadden gehaald. Deze tweede ronde noemde men de herstemming.

Door het meerderheidsstelsel was de samenstelling van de Tweede Kamer niet

erg representatief te noemen (hoewel dat voor veel politici ook niet het doel was). Los van het feit dat slechts een klein deel van de bevolking het kiesrecht bezat, liepen de aantallen kiezers per district nogal uiteen. Bovendien vormden de stemmen op de verliezende kandidaten een groot deel van het totale aantal stemmen, maar waren ze niet van invloed op de zetelverdeling in de Tweede Kamer.

ABRAHAM KUYPER (1837–1920)

Abraham Kuyper was jarenlang de religieuze en politieke leider van de Nederlandse gereformeerden. Geboren in 1837 in Maassluis, volgde hij in Leiden verschillende studies. Als afsluiting daarvan promoveerde hij in 1862 tot doctor in de theologie. Hij werd predikant in achtereenvolgens Beesd, Utrecht en Amsterdam. In 1872 richtte hij het dagblad *De Standaard* op, in 1879 de Anti-Revolutionaire Partij (ARP) en in 1880 de Vrije Universiteit te Amsterdam. Aan deze universiteit bekleedde hij de leerstoelen godgeleerdheid (1879–1901) en letteren (1881–1901). Met tussen-

pozen zat hij in de Tweede Kamer (1874–1877, 1894–1901). Aanvankelijk was Kuyper lid van de Nederlandse Hervormde Kerk, maar zijn religieuze opvattingen leidden uiteindelijk tot een scheuring

binnen deze kerk (Doleantie, 1886). Kuyper werd de man van de in 1892 gevormde Gereformeerde Kerken in Nederland. In de Tweede Kamer werd de ARP, waarvan Kuyper politiek leider was, de spreekbuis van de gereformeerden. Na de verkiezingsoverwinning van gereformeerden en katholieken in 1901 kwam het kabinet-Kuyper tot stand, dat tot de verkiezingen van 1905 aanbleef. In 1908 werd Kuyper weer lid van de Tweede Kamer en in 1913 van de Eerste Kamer. Tot zijn dood in 1920 bleef hij als hoofdredacteur van *De Standaard* commentaar leveren op politieke kwesties.

HERMAN SCHAEPMAN (1844–1903)

Herman Johan Aloijsius Marie Schaepman was een buitenbeentje in de club van rooms-katholieke afgevaardigden in de Tweede Kamer. Schaepman werd in 1844 geboren in Tubbergen en volgde de opleiding tot priester in het aartsbisdom Utrecht; in 1867 werd hij tot priester gewijd. In Rome behaalde hij zijn doctoraat in de theologie. Van 1870 tot 1880 was Schaepman hoogleraar kerkgeschiedenis aan het grootseminarium Rijsenberg te Driebergen. In 1880 werd

hij gekozen als lid van de Tweede Kamer, wat hij tot zijn dood in 1903 bleef.

Bron: Internationaal Instituut voor Sociale Geschiedenis, Amsterdam.

Schaepman zette zich af tegen het liberalisme en het socialisme, maar hij was een sociaal bewogen priester, die anders dan de meesten van zijn geestverwanten in de Kamer streed voor uitbreiding van het kiesrecht, invoering van de leerplicht en een katholieke vakorganisatie van de opkomende arbeidersklasse. Hij was ook een groot voorstander van samenwerking van katholieken met antirevolutionairen. Schaepman overleed in 1903 in Rome.

De kieswet van 1850 kende geen officiële kandidaten. De kiezers vulden thuis geheel naar eigen keuze een naam in op het stembiljet, dat zij vervolgens persoonlijk in de stembus deponeerden.

ONTSTAAN KIESRECHTKWESTIE

Rond 1870 kwamen de voorwaarden voor de verlening van het kiesrecht meer en meer ter discussie te staan. Dat had te maken met allerlei veranderingen in de Nederlandse maatschappij. Door de beginnende industrialisatie verscherpten zich de sociale tegenstellingen. De steden groeiden met de komst van grote aantallen arbeiders, die verbetering van

de werkomstandigheden en uitbreiding van hun politieke rechten eisten. Zij vonden langzaam maar zeker gehoor in de Tweede Kamer. Het waren vooral de vooruitstrevende liberalen die de 'sociale kwestie' en de uitbreiding van het kiesrecht op de politieke agenda zetten. Hier tegenover stonden de behoudende liberalen en de conservatieven, die van kiesrechtuitbreiding niets moesten hebben. In mei 1879 werd het Comité voor Algemeen Stemrecht opgericht, waarin verschillende vooruitstrevende liberalen zitting hadden. In 1880 richtte het comité een verzoek aan de Tweede Kamer, waarin deze werd gevraagd om

het initiatief te nemen tot een grondwetswijziging, zodat 'algemeen kiesrecht' kon worden ingevoerd. Het comité noemde de bestaande situatie, volgens welke het kiesrecht was gebaseerd op de census, in strijd met de gelijkheid van alle burgers voor de wet. Anders dan de naam van het comité wellicht doet vermoeden, streefden de vooruitstrevende liberalen slechts een stapsgewijze uitbreiding van het kiesrecht na. De activiteiten van het comité kwamen evenwel niet van de grond en daarom hief het zichzelf in 1886 op. Meer aandacht trokken de acties van de in 1881 opgerichte Sociaal-Democratische Bond (SDB) van Ferdinand Domela Nieuwenhuis, die in de jaren 1883–1885 op Prinsjesdag grote demonstraties voor algemeen kiesrecht organiseerde.

In de jaren zeventig van de negentiende eeuw ontstond in orthodox-protestantse kringen de beweging van 'kleine luyden', waaruit in 1879 de Anti-Revolutionaire Partij (ARP) voortkwam. Ook binnen de ARP stonden in de kwestie van het kiesrecht twee richtingen tegenover elkaar: de conservatieven waren fel gekant tegen uitbreiding, terwijl de groep rondom oprichter en partijleider Abraham Kuyper juist wel uitbreiding wilde, om sociale en om electorale redenen. Meer protestanten zouden dan de mogelijkheid hebben om op de antirevolutionairen te stemmen. De meeste katholieke Kamerleden waren fel gekant tegen kiesrechtuitbreiding; een belangrijke uitzondering

hierop was de priester Herman Schaepman, die in 1880 in de Tweede Kamer was gekomen.

In 1884 vonden twee belangrijke gebeurtenissen plaats. Bij de Tweede Kamerverkiezingen van dat jaar verloren de liberalen hun meerderheid, maar dit verlies ging vooral ten koste van de progressieve liberalen, waardoor de behoudende liberalen in de Kamer de overhand kregen. Tezamen met de conservatieven vormden zij een kabinet, dat werd geleid door Jan Heemskerk. In hetzelfde jaar werd ook besloten tot oprichting van de Liberale Unie, die in 1885 haar beslag kreeg. De Liberale Unie was vooral een samenwerkingsverband van liberale kiesverenigingen, vooralsnog zonder programma, maar zij zou een aantal jaren later een belangrijke rol gaan spelen in de kiesrechtkwestie.

1887 GRONDWETSWIJZIGING

De debatten over kiesrechtuitbreiding werden ondertussen feller, waarbij de kritiek op de census centraal kwam te staan. Daarom diende het kabinet-Heemskerk in februari 1887 voorstellen tot herziening van de grondwet bij de Tweede Kamer in. Protestanten en katholieken wilden echter alleen meewerken aan grondwetsherziening als de liberalen akkoord zouden gaan met (een beperkte) financiering van het bijzonder onderwijs. Het in de Tweede Kamer bereikte compromis werd echter in de Eerste Kamer verworpen. Heemskerk vond een

Uitgave van Hartmann's Agence.

Stomdrek van J. Krauss's Rade.

N°. 1. „Ik kan het niet als het mijne erkennen.“

N°. 2. „Noch ik.“

N°. 3. „Ik ook niet.“

Min. H. „Wel, dat is juist een reden om het samen aan te nemen.“

No.1. „Ik kan het niet als het mijne erkennen.“ **No.2.** „Noch ik.“ **No.3.** „Ik ook niet.“

Min. H. „Wel dat is juist een reden om het samen aan te nemen.“

Uit: *De Nederlandsche Spectator*, 1887, nr. 41. Bron: NCRD, Nationaal Gevangenis museum.

uitweg uit de impasse in de constatering dat de grondwet van 1848 zich niet expliciet uitsprak tegen financiering van het bijzonder onderwijs. Na de ontbinding

van de Tweede Kamer en de verkiezingen van augustus 1887, nodig omdat het hier een grondwetswijziging betrof, ging de Tweede Kamer met een twee derde meer-

derheid akkoord met wijziging van de grondwetsartikelen over het kiesrecht. Slechts tien tot vijftien vooral behoudende antirevolutionairen en katholieken stemden tegen.

Volgens artikel 80 van de grondwet van 1887 werd het kiesrecht alleen toegekend aan in Nederland woonachtige mannen van 23 jaar en ouder met de Nederlandse nationaliteit indien zij 'kenteekenen van geschiktheid en maatschappelijke welstand' bezaten. De kieswet zou deze kenteekenen moeten bepalen. Uitgesloten van het kiesrecht waren onder anderen degenen die een jaar voor vaststelling van de kiezerslijsten bijstand ('onderstand') van een liefdadigheidsinstelling of van de gemeente ontvingen. Daarnaast werd het kiesrecht onthouden aan personen die hun aanslag in de directe belastingen niet hadden voldaan. De Tweede Kamer kreeg nu een vast aantal leden, namelijk honderd, die in kiesdistricten werden gekozen op basis van het meerderheidsstelsel in twee ronden.

Omdat een nieuwe kieswet nog wel even op zich zou laten wachten, breidde een aan de grondwet toegevoegd (additioneel) artikel het kiesrecht onmiddellijk uit. Het aantal kiezers groeide daardoor van 12 naar 24 procent van de volwassen mannelijke bevolking (van 134.000 naar 292.000 kiesgerechtigden). Veel antirevolutionairen waren, anders dan de katholieken, ingenomen met de kiesrechtuitbreiding tot de 'kleine luyden', onder wie

zij een stevige aanhang hadden. De verkiezingen van maart 1888 leverden een grote winst voor de antirevolutionairen op. Op basis van de uitslag kwam het eerste confessionele kabinet tot stand, een coalitie van katholieken en antirevolutionairen, onder voorzitterschap van Aeneas Mackay. Het kabinet kwam echter niet met een nieuwe kieswet, die invulling moest geven aan de bepalingen uit de grondwet van 1887.

ONTWERP-TAK VAN POORTVLIET

Hoewel er in liberale kring duidelijke verschillen van mening bestonden over de uitbreiding van het kiesrecht, waren conflicten tot 1891 uitgebleven. Dat gold voor zowel de Tweede Kamer als de Liberale Unie. Met het oog op de verkiezingen van juni 1891 nam de Liberale Unie (voor het eerst) in april van dat jaar een manifest aan, waarin stond dat het kiesrecht moest worden uitgebreid tot de werklieden. Bovendien wilde de Unie dat de kiezer zijn stembiljet niet langer thuis zou invullen, maar op het stembureau. De eisen waren een compromis tussen vooruitstrevende en behoudende liberalen. De verkiezingen van 1891 bezorgden de liberalen een klinkende overwinning: de nieuwe Tweede Kamer telde 53 liberalen, 20 antirevolutionairen en 25 katholieken. Het resultaat was de vorming van het progressief-liberale kabinet onder voorzitterschap van Gijsbert van Tienhoven. Minister van Binnenlandse Zaken werd Johannes Tak van Poortvliet, lid van de Tweede Kamer en

bestuurslid van de Liberale Unie. In redevoeringen in de Tweede Kamer had hij herhaaldelijk voor kiesrechtuitbreiding gepleit. Zo stelde Tak onder meer: 'Betaling in de belasting als voornaamste bron van kiesbevoegdheid zal altijd een bron van ellende blijven'. Tak stelde wel enkele voorwaarden voor toetreding tot het kabinet-Van Tienhoven. Zo eiste hij dat het kiesrecht zo ver zou worden uitgebreid als de grondwet toeliet. Daarnaast bedong hij dat eventuele verwerping van zijn nieuwe kieswet zou leiden tot ontslag van het kabinet en tot ontbinding van de Tweede Kamer.

In april 1892 passeerde Taks wetsvoorstel zonder veel problemen de minister-raad, hoewel de Raad van State een uiterst negatief advies had uitgebracht. Zeven maanden later keurde de Liberale Unie met grote meerderheid het ontwerp-Tak 'in hoofdzaak' goed. Ondertussen had de Liberale Unie enige concurrentie gekregen van de in november 1892 opgerichte Radicale Bond, die algemeen kiesrecht in haar programma had staan. De ontwikkeling van de kiesrechtstrijd zou radicalen en vooruitstrevende liberalen in de loop der tijd dichter bij elkaar brengen.

JOHANNES TAK VAN POORTVLIET (1839–1904)

Zo'n 34 jaar lang heeft Johannes Pieter Roert Tak van Poortvliet in de politiek gezeten. Hij werd in 1839 in het dorp Engelen bij 's-Hertogenbosch geboren. Na zijn studie rechten in Leiden promoveerde hij in 1862. Acht jaar later werd hij lid van de Tweede Kamer. Twee maal verruilde hij deze zetel voor een lidmaatschap van de Eerste Kamer (in totaal 7 jaar) en eveneens twee maal voor het ministerschap. In 1877 werd hij minister van Waterstaat, Handel en Nijverheid; een jaar later diende hij de

zogenoemde Kanalenwet in, die de aanleg van een aantal nieuwe kanalen behelsde. Het ontwerp kwam niet

Bron: Haags Gemeentearchief.

ongeschonden door de Tweede Kamer, waarna Tak in 1879 zijn voorstel introk en aftrad. Als vooruitstrevend liberaal (en lid van de Liberale Unie) werd Tak van Poortvliet in 1891 benoemd tot minister van Binnenlandse Zaken. Het was zijn taak om een nieuwe kieswet te ontwerpen, maar ook deze kwam in 1894 niet ongewijzigd door de Tweede Kamer. Opnieuw trok hij zijn wetsontwerp in. In beide gevallen leidde het tot de val van het kabinet. Na 1894 speelde Tak geen belangrijke politieke rol meer.

In de maanden juli en augustus 1893 vond het eerste debat over het ontwerp-Tak in de Tweede Kamer plaats. Dat debat duurde maar liefst twaalf dagen. De daaraan voorafgaande besprekingen over het ontwerp hadden geleid tot een splitsing in de liberale gelederen in de Tweede Kamer. Vanwege alle kritiek kwam Tak in februari 1894 met een enigszins aangepast voorstel. Het nieuwe ontwerp noemde het voorzien in eigen onderhoud en dat van het gezin een kenteken van zowel geschiktheid als welstand. Dat kenteken was volgens artikel 4 van het ontwerp aanwezig bij hem, die

- Gedurende de drie laatste maanden in hetzelfde huis had gewoond of in het laatste jaar niet meer dan eenmaal was verhuisd;
- Gedurende het laatste jaar geen bijstand had genoten van een instelling van weldadigheid of gemeentebestuur. Dat gold ook voor zijn vrouw en minderjarige kinderen;
- Had bewezen te kunnen lezen en schrijven, en wel door middel van een aanvraag om op de kiezerslijst te worden geplaatst.

In de pers, in brochures en in kiesverenigingen werd fel gediscussieerd over het ontwerp-Tak. Maar ook in de Tweede Kamer leidde het tot grote verdeeldheid. De tegenstellingen liepen dwars door de partijen heen. Aan de ene kant bevonden zich de zogenoemde takkianen: de vooruitstrevende liberalen, een aantal antire-

volutionairen rondom Kuiper en een klein groepje katholieken rondom Schaezman. Aan de andere kant stonden de anti-takkianen: de behoudende liberalen, de meeste katholieken en het grootste deel van de antirevolutionaire fractie, waarvan Alexander de Savornin Lohman een vooraanstaand vertegenwoordiger was. Door het conflict ontstonden in 1894 twee antirevolutionaire Kamerclubs, één onder leiding van Kuiper en één onder leiding van Lohman.

In februari 1894 begonnen de beraadslagingen over het aangepaste voorstel van Tak in de Tweede Kamer. Ondanks de wijzigingen bleven de anti-takkianen aandringen op nieuwe veranderingen, die de uitbreiding van het kiesrecht beperkten. Zo diende het Zaanse Kamerlid Willem de Meijier een amendement in, waarin de volgende eis stond: gezinshoofden moesten gedurende een jaar een woning in gebruik hebben gehad met minstens twee afgesloten vertrekken of één vertrek en een keuken; voor inwonenden één afgesloten vertrek met haardstede. Tak van Poortvliet hield voet bij stuk: volgens hem waren er vele gezinshoofden die met hun vrouw en kinderen slechts één kamer bewoonden, maar desalniettemin toch welstand genoten en daarom kiesrecht moesten krijgen. De vooruitstrevende liberalen waren ervan overtuigd, dat vele werklieden geen kiesrecht zouden krijgen op grond van De Meijiers voorstel. Het amendement werd in maart 1894 met 57 tegen 41 stemmen

aangenomen. In de discussies in de Tweede Kamer speelden de socialisten overigens geen rol: de SDB was weliswaar voor algemeen kiesrecht, maar was sinds 1891 niet meer in de Tweede Kamer vertegenwoordigd.

Na aanvaarding van het amendement trok minister Tak zijn kieswetsontwerpen in en eiste nieuwe verkiezingen, zoals dat bij zijn ambtsaanvaarding was afgesproken. Tijdens de campagne voor deze verkiezingen, die in april 1894 plaats-

vonden, ging het maar om één ding: voor of tegen Tak. Het bestuur van de Liberale Unie koos ondubbelzinnig partij voor Tak, maar dit standpunt werd lang niet door alle aangesloten kiesverenigingen gedeeld. De liberalen waren in twee groepen uiteengevallen. Ook de algemene vergadering van kiesverenigingen van de ARP nam een vergaand standpunt in: ze nam resoluties aan voor uitbreiding van kiesrecht zover als de grondwet van 1887 dat toeliet en tegen elke koppeling aan belasting of lees- en schrijf-

ALEXANDER DE SAVORNIN LOHMAN (1837–1924)

Alexander Frederik de Savornin Lohman werd in 1837 in Groningen geboren. Na zijn studie rechten (1855–1861) in deze stad werd hij in 1862 rechter in Appingedam en in 1866 te 's-Hertogenbosch (in 1872 raadsheer). In 1879 kwam hij in de Tweede Kamer, waar hij fractieleider werd van de ARP. In die hoedanigheid raakte hij geregeld in conflict met politiek leider Abraham Kuyper, die in deze periode niet in de Kamer zat maar via dagblad *De Standaard* de opvattingen van de fractieleider bekritiseerde. Zo verschilden Kuyper en De Savornin

Lohman sterk van mening over onder meer de kiesrecht kwestie en over sociale vraagstukken. Waar Kuyper de kiesrechtvoor-

Bron: Internationaal Instituut voor Sociale Geschiedenis, Amsterdam.

stellen van minister Tak van Poortvliet steunde, daar wees Lohman ze af. Het leverde een scheuring op binnen de antirevolutionaire geleerden: uiteindelijk fuseerde Lohmans Vrij Anti-Revolutionaire club in 1908 met andere groepen tot de Christelijk-Historische Unie (CHU). Wel bleven beiden lid van dezelfde gereformeerde kerk. In de jaren 1890–91 was Lohman minister van Binnenlandse Zaken. Van 1894 tot 1921 was hij wederom lid van de Tweede Kamer, waar hij in de debatten nogal conservatieve standpunten vertolkte.

VER
VOOR VROUWEN
KIESRECHT

STEMLOKAAL

1918

LAAT MIJ BINNEN - IK BRENG NIEUW LICHT

THE
MOLKENBOER

Poster van de Vereniging voor Vrouwenkiesrecht.

Bron: Collectie IAV-Atria, kennisinstituut voor emancipatie en vrouwengeschiedenis/Vervaardigd door Th. Molkenboer, 1918.

proef. Dit was geheel in de geest van Kuyper.

De verkiezingen werden gewonnen door de anti-takkianen, die vervolgens een kabinet formeerden dat onder leiding kwam te staan van Joan Roëll. Een gevolg van de verkiezingen van 1894 was dat

reeds bestaande tegenstellingen over de kiesrecht kwestie bij de liberalen en de antirevolutionairen escaleerden tot blijvende scheuringen. In het verkiezingsjaar vonden nog twee belangrijke gebeurtenissen plaats in het kader van de strijd voor algemeen kiesrecht. In 1894 werd de Sociaal-Democratische Arbeiderspartij (SDAP) opgericht. De partij was, zo stond in het beginselprogramma van 1895 te lezen, voorstander van algemeen kiesrecht voor mannen en vrouwen van 20 jaar en ouder. De eerste jaren van

ALETTA JACOBS (1854–1929)

Aletta Henriëtte Jacobs is in 1854 in Sappemeer geboren. In 1870 slaagde zij via zelfstudie voor het examen voor apothekersassistent. Ze wilde medicijnen gaan studeren, maar universitaire studies waren in die tijd alleen toegankelijk voor mannen. Ze schreef daarom een brief aan minister Thorbecke, die op zijn beurt de koning raadpleegde. In 1872 kreeg zij toestemming om medicijnen te gaan studeren in Groningen. In Amsterdam behaalde ze haar doctoraal en arts-examen. Ze promoveerde in 1879 in Groningen. Jacobs was de eerste vrouwelijke

student – en later ook arts – van Nederland. In 1883 probeerde ze op de kieslijst

Bron: Internationaal Instituut voor Sociale Geschiedenis, Amsterdam/Collectie J.B.Th. Hugenholtz.

te komen voor de gemeenteraadsverkiezingen in Amsterdam. In de grondwet van 1848 stond namelijk niet dat het kiesrecht was voorbehouden aan mannen, maar in de praktijk was dat wel het geval. Jacobs werd een plaats op de kieslijst geweigerd – en bij de grondwetswijziging van 1887 werd het kiesrecht expliciet toegekend aan mannen. Van 1903 tot 1919 was Jacobs voorzitter van het hoofdbestuur van de Vereniging voor Vrouwenkiesrecht. Daarnaast streed zij onder meer voor geboortebeperving en tegen prostitutie.

haar bestaan speelde de SDAP echter nog geen rol van betekenis in de kiesrechtstrijd. De eveneens in 1894 opgerichte Vereniging voor Vrouwenkiesrecht kwam ook wat moeizaam van de grond, maar telde in 1900 toch ruim duizend leden. De vereniging wilde een neutrale koers varen en zich niet binden aan politieke partijen. Een van de leidsters van deze vereniging was Aletta Jacobs, die reeds in 1883 tevergeefs had geprobeerd op de kiezerslijst van Amsterdam te komen.

KIESWET-VAN HOUTEN

In het nieuwe kabinet-Roëll werd de liberaal Samuel van Houten minister van Binnenlandse Zaken. Hoewel hij Tak aanvankelijk nog had gesteund, stelde Van Houten zich al snel tegen diens wetsontwerp op en werd hij zelfs de centrale figuur in de oppositie tegen Tak. Reeds in 1893 had hij in een artikel geschreven dat hij de ‘vijfde stand’ – bedelaars, daklozen, vagebonden – wilde uitsluiten van het kiesrecht, hetgeen door Tak niet uitdrukkelijk was geschied. Van Houten

SAMUEL VAN HOUTEN (1837–1930)

Samuel van Houten is in 1837 in Groningen geboren. Hij studeerde er rechten en promoveerde in 1859 op een proefschrift over een economisch onderwerp. Na zijn studie was hij werkzaam als advocaat. Tevens werd hij gemeenteraadslid en later wethouder in zijn geboortestad. Na de verkiezingen van 1869 kwam Van Houten als liberaal afgevaardigde voor Groningen in de Tweede Kamer. Hij behoorde aanvankelijk tot het vooruitstrevende liberale kamp. Op zijn initiatief kwam in 1874 de Kinderwet-Van Houten tot stand, die het kinderen

tot 12 jaar verbod om in fabrieken te werken. Controle op de uitvoering

Bron: Internationaal Instituut voor Sociale Geschiedenis, Amsterdam/Foto: M. Vermeer.

van de wet liet overigens nogal te wensen over. In de loop der tijd werd Van Houten echter steeds behoudender en leverde hij felle kritiek op een groep liberalen die snellere en meer ingrijpende hervormingen van de maatschappij voorstond. Van 1894 tot 1897 was hij minister van Binnenlandse Zaken en in die hoedanigheid loodste hij in 1896 een nieuwe kieswet door het parlement. Daarna was zijn politieke rol grotendeels uitgespeeld, hoewel hij van 1904 tot 1907 nog in de Eerste Kamer zat.

Bron: Internationaal Instituut voor Sociale Geschiedenis, Amsterdam/Collectie Jan van Zutphen.

was er vooral op uit om de welgestelde werkmans kiesrecht te verlenen. Op grond hiervan kwam hij met een ander systeem van kiesrechtregeling. In juni 1895 diende hij zijn wetsontwerp bij de Tweede Kamer in.

Volgens artikel 1 werd het kiesrecht voor Tweede Kamer en Provinciale Staten op de eerste plaats toegekend aan mannelijke inwoners van Nederland van 25 jaar en ouder, die in het voorgaande jaar een aanslag in de directe belastingen hadden gekregen en die ook hadden betaald. Deze groep noemde men de belastingkiezers. Wie hier niet aan voldeed, kon op aanvraag het kiesrecht krijgen als hij aan een van de volgende vier eisen voldeed (aangiftekiezers):

- Sedert een half jaar een huis of gedeelte daarvan dan wel een vaartuig te bewonen voor een huur, waarvan de minima per woonplaats werden vastgesteld;
- Sedert dertien maanden bij dezelfde werkgever in dienst te zijn, voor minstens een per woonplaats bepaald loon, dan wel een pensioen van een openbare instelling ter zelfder grootte te genieten;
- Sedert een jaar een inschrijving van minstens honderd gulden op het Grootboek Nationale Schuld of een

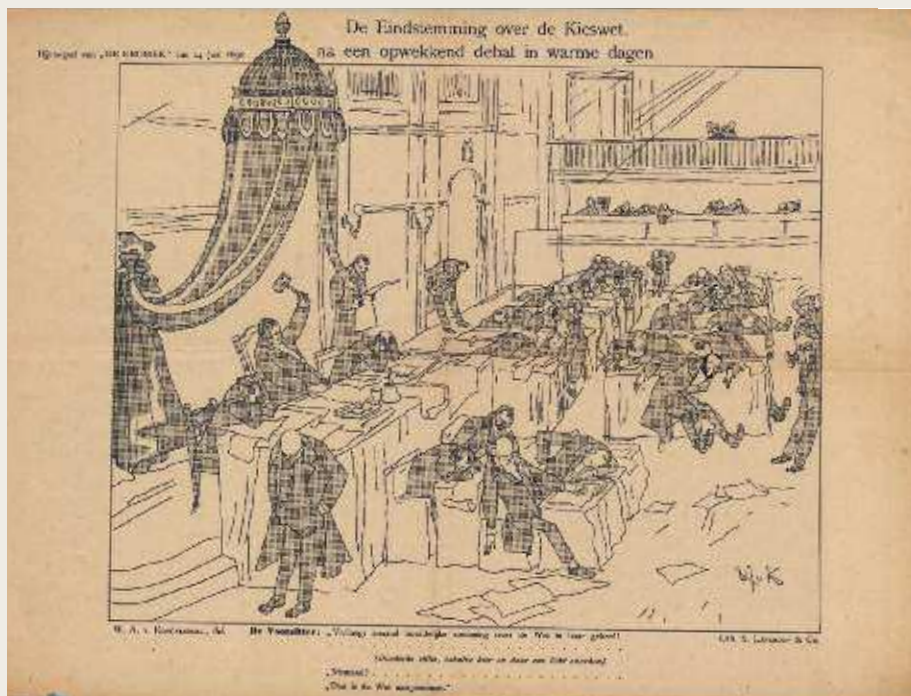

Uitgave Brochuranhandel S. D. A. P. - Amsterdam

inleg van minstens vijftig gulden bij de Rijkspostspaarbank ter vrije beschikking te hebben;

- Te hebben voldaan aan de eisen van bekwaamheid, door of krachtens de wet gesteld voor de benoembaarheid tot een ambt, de vervulling van een betrekking of de uitoefening van een beroep of bedrijf.

Er kwam ook een verplichte kandidaatsstelling. De kiezers konden dus niet langer naar eigen keuze een naam op het stembiljet invullen. Op grond van de voorstellen van Van Houten kwalificeerde

De Voorzitter: “Verlangt iemand hoofdelijke stemming over de Wet in haar geheel?” (Doodsche stilte, behalve hier en daar een licht snorren) “Niemand?” “Dan is de Wet aangenomen.”

Uit: *De Kroniek. Een Algemeen Weekblad*, 14 juni 1896. Bron: Internationaal Instituut voor Sociale Geschiedenis, Amsterdam/Vervaardigd door W.A. van Konijnburg.

meer dan 90 procent van de kiesgerechtigden zich als belastingkiezers. Het nieuwe stelsel kon dan ook als een verkapte vorm van censuskiesrecht worden beschouwd. Bij het kiesrecht voor de gemeenteraden bleef het principe van de census trouwens volledig gehandhaafd; wie niet tot de bovengenoemde groep van belastingkiezers behoorde, kon het kiesrecht alleen

verkrijgen op grond van een betaalde aanslag in de plaatselijke belastingen.

In het voorjaar van 1896 vonden de debatten in de Tweede Kamer over het ontwerp-Van Houten plaats. Na aanvaarding van een amendement, dat eenmaal verhuizen in de gemeente binnen een half jaar toestond, werd het wetsontwerp in juni 1896 aangenomen. De stem-

mingen hierover leidden tot een breuk in de kring van de vooruitstrevende liberalen, omdat verschillende Kamerleden uit deze groep voor het ontwerp-Van Houten stemde, terwijl zij eerder Tak hadden gesteund in diens veel verdergaande voorstellen tot kiesrechtuitbreiding. In de Tweede Kamer waren de liberalen nu in drie groepen verdeeld: de behoudende liberalen en twee clubs vooruitstrevende liberalen. De Liberale Unie wist de organisatorische eenheid nog te

bewaren, ondanks het feit dat zij een zeer vooruitstrevend program had.

KIESRECHTACTIE

Na aanvaarding van de kieswet-Van Houten brak er in de Tweede Kamer een korte periode van relatieve rust aan. De overgrote meerderheid van de leden kon leven met de nieuwe wet en was tegen de invoering van algemeen kiesrecht. Veel liberalen vreesden zetelverlies als zij zich zouden inzetten voor algemeen kies-

recht, want een groot deel van hun achterban zag hier niets in. De antirevolutionairen gaven de voorkeur aan een andersoortig kiesrecht: het gezins- of huismanskiesrecht, waarover later meer. De katholieken waren tegen uitbreiding van het kiesrecht aan wat zij noemden onmondigen. Alleen een groep vooruitstrevende liberalen (de latere vrijzinnig-democraten) was voor algemeen kiesrecht, evenals de SDAP, die na de verkiezingen van 1897 enkele zetels in de Tweede Kamer had veroverd.

Op 12 november 1899 vond de oprichtingsvergadering plaats van het Nederlandsch Comité voor Algemeen Kiesrecht (NCvAK), dat kiesrecht eiste voor alle (m/v) meerderjarige Nederlanders. Het comité leidde de eerste jaren een kwijnend bestaan; er was weinig belangstelling van de kant van arbeiders, vrouwen en vakbonden. Ook de SDAP wist niet goed raad met het comité. Wel organiseerde het NCvAK elk jaar een kiesrecht-demonstratie in september voor de opening van de Staten-Generaal.

Tijdens het kabinet-Pierson (1897–1901) kwamen er enkele kleine wijzigingen in de kieswet. Zo mocht de aangiftekieser binnen dertien maanden één keer van werkgever veranderen. Verder zou een inleg van vijftig gulden op een andere spaarbank dan de Rijkspostspaarbank het kiesrecht opleveren. En ten slotte werd de lijst van examens die kiesrecht gaven uitgebreid.

Het aantal kiezers nam op grond van de kieswet-Van Houten flink toe: van 302.000 in 1896 naar 577.000 in 1897. In 1917 bedroeg het aantal kiezers zelfs 1.079.000, hetgeen overeenkwam met 71 procent van de mannelijke bevolking boven de 25 jaar. De kiezers waren wel ongelijk over de kiesdistricten verdeeld: het percentage kiezers in de grote steden was lager dan in de kleine steden en op het platteland. Dat kwam omdat de eisen op het gebied van lonen en huren in de grote steden veel hoger waren.

Aan het begin van de twintigste eeuw liepen de tegenstellingen in het liberale kamp weer hoog op. In 1901 sprak de Liberale Unie zich uit tegen een voorstel om haast te maken met een herziening van de grondwet ten behoeve van algemeen kiesrecht. De voorstanders splitsten zich af en gingen samen met de Radicale Bond in maart 1901 over tot oprichting van de Vrijzinnig-Democratische Bond (VDB). Niet alleen politiek-inhoudelijke verschillen, maar ook persoonlijke tegenstellingen speelden een rol in de breuk.

De VDB meende, dat het kiesrechtvraagstuk zo spoedig mogelijk opgelost moest worden en dat algemeen kiesrecht voor mannen en vrouwen een voorwaarde was om tot goede sociale wetgeving te komen. VDB en SDAP waren het in dat opzicht dus eens, maar toch zouden beide partijen niet samenwerken in de kiesrechtstrijd. Dat had te maken met het

grote verschil in politieke uitgangspunten. Voor de VDB was het kiesrecht een recht dat iedere burger in een democratie moest bezitten. Voor de SDAP was het een wapen van de arbeiders in de strijd tegen de heersende klasse. Goede arbeidswetgeving zou alleen maar tot stand kunnen komen indien de arbeiders zelf hun belangen in de wetgevende macht zouden kunnen behartigen. De politieke uitgangspunten van Liberale Unie en VDB lagen dicht bij elkaar en ondanks de breuk van 1901 werkten ze regelmatig samen. Beide partijen waren voor grondwetsherziening en algemeen

kiesrecht, maar voor de VDB was het een prioriteit, voor de Liberale Unie niet. Alleen de behoudende liberalen (oud-liberalen) voelden hier nog niets voor – zij richtten in 1906 de Bond van Vrije Liberalen op.

Voor de verkiezingen van 1905 sloten de VDB en de Liberale Unie een stembusakkoord, om voortzetting van het in 1901 aangetreden confessionele kabinet-Kuyper te blokkeren. In de kwestie van het algemeen kiesrecht sloten beide partijen een compromis, en wel door de introductie van een ‘blanco-artikel’. Dat

Prentbriefkaart voor algemeen kiesrecht.

Bron: ProDemos – Huis voor democratie en rechtsstaat.

artikel beoogde de beperkingen voor algemeen kiesrecht uit de grondwet te schrappen en de invulling geheel aan de gewone wetgever over te laten. De SDAP op haar beurt matigde haar toon en wachtte af wat er met het blanco-voorstel zou gaan gebeuren. Na de verkiezingen van 1905 trad het liberale minderheidskabinet van Theo de Meester aan, dat in oktober 1907 voorstellen tot grondwetsherziening indiende. Omdat het kabinet in december ten val kwam, was het blanco-voorstel van de baan en zette de SDAP de kiesrechtstrijd weer met kracht voort. In 1908, na aantreding van het confessionele kabinet van Theo Heemskerk, nam de SDAP de leiding op zich van de kiesrechtbeweging. Na aanvankelijke terughoudendheid ging ook de in 1906 opgerichte vakbond NVV actie voeren voor algemeen kiesrecht. Het noodlijdende NCvAK hief zich zelf op.

In 1908 besloot het congres van de SDAP om de kiesrechtstrijd voortaan te voeren 'op basis van algemeen kiesrecht voor alle meerderjarigen, zonder onderscheid van sekse'. Als het ging om de gelijkstelling van man en vrouw inzake het kiesrecht, had de SDAP tot dan toe een niet altijd even duidelijk standpunt ingenomen. De sociaaldemocraten waren bang dat algemeen vrouwenkiesrecht het algemeen mannenkiesrecht in de weg zou kunnen staan. Voor de sociaaldemocraten had het laatste duidelijk prioriteit en daar ijverde men dan ook voor. Daardoor was ook de verhouding met de

Vereeniging voor Vrouwenkiesrecht nogal ongemakkelijk. De beleidswijziging van 1908 was vooral een gevolg van de actieve lobby van de vrouwenclubs in de SDAP en de mislukking van het blanco-voorstel van het kabinet-De Meester. De SDAP ging de strijd vooral buiten het parlement voeren.

Mede hierdoor namen de jaarlijkse betogingen op de derde zondag van september in omvang toe. Om de basis van de kiesrechtbeweging verder te verbreden, besloot de SDAP in 1910 om een volkspetitionnementsactie voor algemeen kiesrecht te starten. Volgens het petitionnement werd in een groot deel van de arbeidersklasse de drang gevoeld, 'haar politieke macht te versterken door het kiesrecht (...) te veroveren en regeering en wetgeving onder haren invloed te brengen.' Deze drang uitte zich in de beweging voor algemeen kiesrecht. Bij de christelijke arbeiders sloeg de actie niet echt aan, maar wel bij vrouwen. Van de eind december 1911 opgehaalde 317.000 handtekeningen was ongeveer een derde van vrouwen afkomstig. Door het gebrek aan samenwerking tussen SDAP en VDB kwamen de vrijzinnigdemocraten met hun eigen petitionnement voor kiesrecht.

Op Prinsjesdag 1911 vond de eerste Roode Dinsdag plaats. Zo'n 20.000 mensen demonstreerden in Den Haag voor algemeen kiesrecht. De demonstratie gaf de kiesrechtbeweging nieuw

élan. In de door koningin Wilhelmina uitgesproken troonrede stond echter geen woord over het kiesrecht. Enkele maanden later, in november 1911, namen de drie liberale partijen een gezamenlijk program aan, waarin niet alleen algemeen kiesrecht voor mannen, maar ook evenredige vertegenwoordiging werd geëist. Voor het vrouwenkiesrecht moesten de grondwettelijke belemmeringen worden weggenomen, hetgeen een terugkeer inhield van de blanco-regeling. Op Prinsjesdag 1912 vond de tweede Roode Dinsdag in Den Haag

plaats, waarop SDAP-partijleider Pieter Jelles Troelstra de verzamelde menigte toesprak.

ALGEMEEN KIESRECHT IN FASEN

Enige maanden voor de verkiezingen van juni 1913 kwam het confessionele kabinet-Heemskerk met voorstellen tot een grondwetsherziening. Centraal hierin stond het gezinshoofdenkiesrecht. Daarnaast zou het kiesrecht ook worden toegekend aan mannen die als alleenstaande door het leven gingen. Volgens Heemskerk bestond er een fundamenteel

PIETER JELLES TROELSTRA (1860–1930)

Pieter Jelles Troelstra, geboren in 1860 te Leeuwarden, ging in 1882 rechten studeren in Groningen, waar hij in 1888 promoveerde. Hij vestigde zich vervolgens als advocaat en werd in 1890 lid van de Sociaal-Democratische Bond (SDB). Toen deze partij onder leiding van Ferdinand Domela Nieuwenhuis steeds meer in antiparlementair vaarwater terecht kwam, richtte Troelstra met een aantal anderen in 1894 de Sociaal-Democratische Arbeiderspartij (SDAP) op. Namens deze partij zat hij van 1894 tot 1925 in de

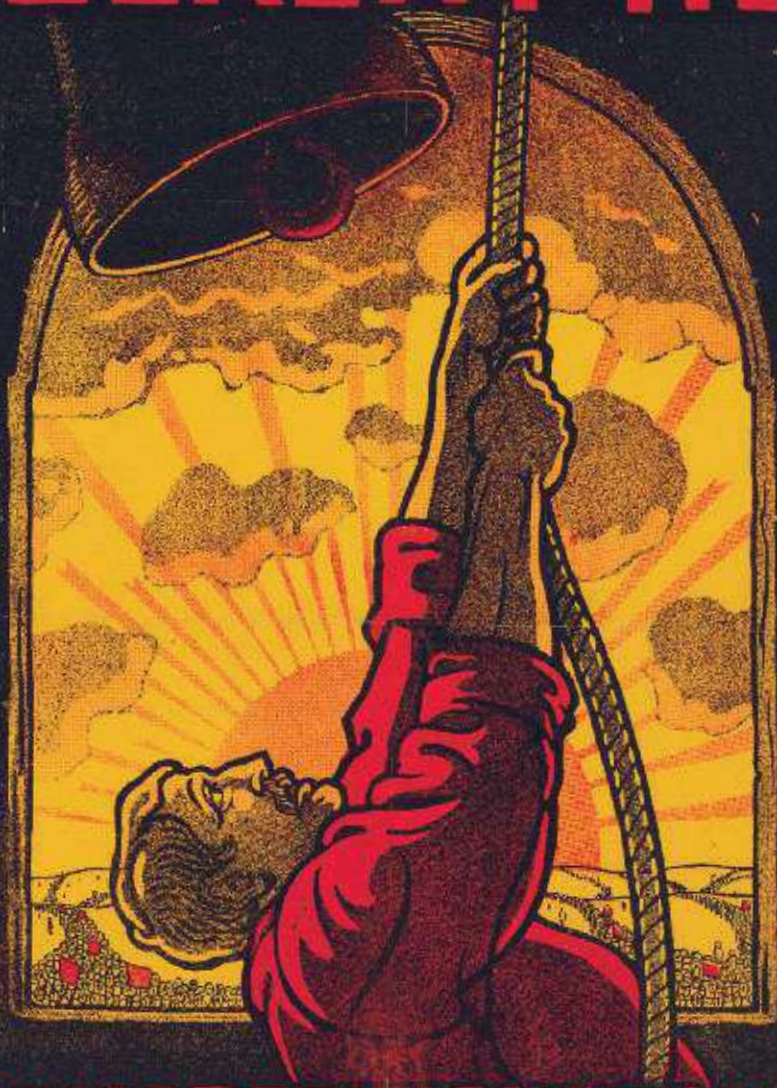
Tweede Kamer (uitzondering: de jaren 1901–02). Troelstra was tevens fractievoorzitter van de SDAP. In

Bron: ProDemos – Huis voor democratie en rechtsstaat, Den Haag.

die functie werd hij een van de belangrijkste voorvechters van het algemeen kiesrecht. In november 1918 raakte Troelstra zodanig in de ban van de revolutionaire woelingen in Duitsland dat hij in Rotterdam opriep tot een socialistische revolutie, die de SDAP aan de macht moest brengen. Van een revolutionaire situatie was in Nederland echter geen sprake. Naast zijn politieke werk was Troelstra verscheidene jaren actief als hoofdredacteur van dagblad *Het Volk*. Hij schreef ook tal van brochures.

TEEKENT HET

VOLKSPETITIONNEMENT

VOOR

ALGEMEEN KIESRECHT

Wie is het gezinshoofd?

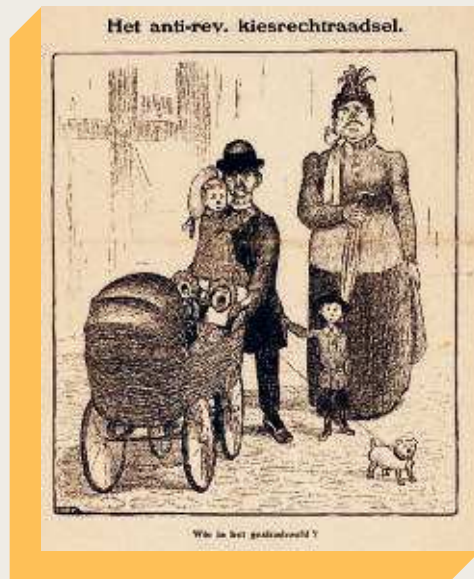
Uit: *De Notenkraaker*, 6 oktober 1907. Bron: Internationaal Instituut voor Sociale Geschiedenis, Amsterdam/Vervaardigd door Albert Hahn.

Teekent het volkspetionnement

Bron: Internationaal Instituut voor sociale Geschiedenis, Amsterdam/Vervaardigd door Albert Hahn.

verschil tussen het algemeen kiesrecht, dat zijns inziens was gebaseerd op de volkssoevereiniteit, en het gezinshoofdenkiesrecht, dat uitging van de gedachte dat de staat een door God geschapen organisme was. Het gezin was daarin de kleinste organische eenheid. Niet het individu, maar het gezin was de grondslag van de samenleving. En het kiesrecht moest worden toegekend aan degene die het gezin vertegenwoordigde, namelijk de man, het hoofd van het gezin. Een en ander sloot naadloos aan bij de opvattingen van de ARP, die zich in 1907 nog eens expliciet tegen algemeen kiesrecht en voor het gezinshoofdenkiesrecht had uitgesproken.

De voorstellen van Heemskerk kwamen echter niet meer in behandeling in de Tweede Kamer. Bij de verkiezingen van 1913 behaalde de SDAP maar liefst achttien zetels, maar de partij wilde niet deelnemen aan een regering met de liberalen. Omdat confessionelen noch liberalen een meerderheid hadden, formeerde de liberaal Pieter Cort van der Linden een extra-parlementair kabinet met als programma algemeen kiesrecht voor de man en een blanco-regeling voor de vrouw. Om de

noodzakelijke twee derde meerderheid in de Tweede Kamer te verwerven, moest evenwel tegemoet worden gekomen aan de eis van de confessionele partijen om het bijzonder onderwijs te financieren. De buitenparlementaire druk op de regering nam ook steeds verder toe: op zondag 17 december 1916 betoogden 40.000 demonstranten in Amsterdam voor algemeen kiesrecht.

In de memorie van toelichting op de grondwetsherziening gaf het kabinet-Cort van der Linden aan de invoering van het algemeen mannenkiesrecht te beschouwen als een 'vrucht van de historische ontwikkeling', die in 1848 met de grondwet van Thorbecke was begonnen. Hierbij speelde ook de angst voor tweedeling een voorname rol: 'Uitsluiting van een deel der burgers van het kiesrecht

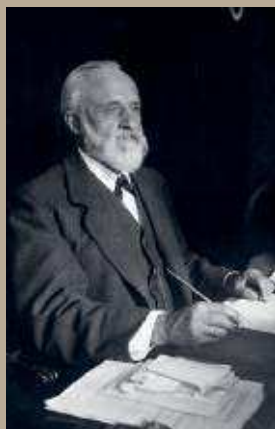
splijt de natie in twee delen, het ene medebevelend, het andere alleen gehoorzaamend. Splitsing leidt de energie in revolutionaire baan. Deelneming van allen wekt en bevordert de nationale gedachte. Zij kweekt het gevoel van saamhorigheid en lotsgemeenschap; zij geeft de vaste bodem waarin het zelfbestuur der natie wortelt.’ De invoering van het actieve vrouwenkiesrecht, zo stelde de memorie, was echter een te ‘netelige quaestie’ om die nu in de grondwetsherziening aan de orde te stellen. Dit diende later in een gewone wet te worden gere-

geld. Deze insteek was duidelijk een compromis, om zowel voor- als tegenstanders van het vrouwenkiesrecht over de streep te trekken. In het centrum van de politieke macht was de tijd kennelijk nog niet rijp voor invoering van het actieve vrouwenkiesrecht. Ondertussen vond in juni 1916 in Amsterdam een grote demonstratie van ongeveer 18.000 vrouwen én mannen plaats voor actief kiesrecht voor vrouwen. Volgens de herzieningsvoorstellen van Cort van der Linden kregen vrouwen overigens wel het passieve kiesrecht – zij konden dus voor-

PIETER CORT VAN DER LINDEN (1846–1935)

Pieter Wilhelm Adrianus Cort van der Linden tekende in 1917 voor de invoering van het algemeen kiesrecht voor mannen. Zelf is hij evenwel nooit lid van de Tweede Kamer geweest. Hij werd in 1846 in Den Haag geboren, studeerde rechten in Leiden en promoveerde in 1869. Daarna was hij tien jaar werkzaam als advocaat. In 1881 werd Cort van der Linden benoemd tot hoogleraar staathuishoudkunde in Groningen; in 1891 verruilde hij die plaats voor Amsterdam. In zijn wetenschappelijke publicaties manifesteerde Cort van der

Linden zich als een vooruitstrevende jurist, die afrekende met het in zijn ogen ongebreidelde individu-

Bron: Nationaal Archief/Collectie Spaarnestad/Fotograaf onbekend.

alisme van het klassieke liberalisme van de negentiende eeuw. Van 1897 tot 1901 was hij minister van Justitie, werd vervolgens lid van de Raad van State en vormde in 1913 een extra-parlementair kabinet van liberalen en partijlozen, dat geen politieke binding had met de politieke fracties in de Tweede Kamer. Tijdens de Eerste Wereldoorlog (1914–18) probeerde het kabinet een strikte neutraliteitspolitiek te voeren, hetgeen niet altijd even eenvoudig was. Van 1918 tot 1935 was Cort van der Linden wederom lid van de Raad van State.

De afkondiging van het algemeen mannenkiesrecht op het bordes van het stadhuis te Den Haag, 12 december 1917.

Bron: Internationaal Instituut voor Sociale Geschiedenis, Amsterdam/Collectie Pieter Jelles Troelstra.

taan in vertegenwoordigende organen worden gekozen.

De behandeling van de grondwetswijziging in beide Kamers der Staten-Generaal in het najaar van 1916 en het voorjaar van 1917 verliep zonder problemen. De voor de grondwetswijziging noodzakelijke verkiezingen voor de Tweede Kamer van juni 1917 leverden nagenoeg dezelfde samenstelling op, omdat de partijen overeengekomen waren geen kandidaten te stellen tegenover de zittende Kamerleden. De grondwetsherziening werd vervolgens met een twee derde meerderheid

goedgekeurd. Op 12 december 1917 vond de officiële afkondiging van de grondwet vanaf 's lands gemeentehuizen plaats.

Volgens de nieuwe grondwet kregen in Nederland woonachtige mannen met de Nederlandse nationaliteit het kiesrecht. De gewijzigde kieswet stelde de kiesgerechtigde leeftijd op 25 jaar. Tegelijkertijd werd de opkomstplicht ingevoerd – een wens van zowel liberalen als katholieken.

Naast de invoering van algemeen mannenkiesrecht bevatte de grondwet

van 1917 een andere belangrijke wijziging: het meerderheidsstelsel maakte plaats voor een stelsel van evenredige vertegenwoordiging. Nederland zou voortaan één groot kiesdistrict vormen, waardoor de zetelverdeling in de Tweede Kamer een veel getrouwere afspiegeling zou zijn van de politieke voorkeuren van de kiezers. De Tweede Kamer bleef bestaan uit honderd leden. De grondwet verklaarde het algemeen actief en passief kiesrecht en evenredige vertegenwoordiging ook van toepassing in provincies en gemeenten.

Al deze wijzigingen gingen vergezeld van de door de confessionelen geëiste financiële gelijkstelling van het openbaar en het bijzonder onderwijs. Het hele pakket maatregelen ging de geschiedenis in als de Pacificatie van 1917.

In 1918 vonden de eerste Tweede Kamer-verkiezingen onder algemeen kiesrecht voor mannen plaats. Omdat vrouwen al wel het passieve kiesrecht hadden gekregen, kon Suze Groeneweg van de SDAP als eerste vrouw haar intrede doen in de Tweede Kamer. Kort daarop kwam

SUZE GROENEWEG (1875–1940)

Susanna Groeneweg werd in 1918 als eerste vrouw in de Tweede Kamer gekozen. Geboren in 1875 in het Zuid-Hollandse Strijen, begon ze hier in 1893 als onderwijzeres. Haar loopbaan in het onderwijs bracht haar uiteindelijk in Rotterdam. In 1903 werd ze lid van de Sociaal-Democratische Arbeiderspartij (SDAP); van 1914 tot 1936 was ze lid van het landelijk bestuur van deze partij. Groeneweg was een actief propagandiste voor de SDAP, waarbij zij zich ook op vrouwen richtte, maar zij verzette zich tegen

de oprichting van aparte vrouwenorganisaties. Als Kamerlid hield Groeneweg

Bron: Internationaal Instituut voor Sociale Geschiedenis, Amsterdam/Foto: C.E. Mögle.

zich bezig met zaken als vrouwenrechten, ontwapening, drankbestrijding en onderwijs. Met haar intrede in de Kamer, als enige vrouw te midden van 99 mannelijke collega's, moesten in het Kamergebouw enkele zaken worden aangepast – zo kreeg ze een eigen kleedkamer. Na haar beëdiging als onbezoldigd gemeenteambtenaar in 1931 schreef zij opnieuw geschiedenis als eerste vrouw in Nederland die een huwelijk voltrok. In 1937 gaf zij haar Kamerlidmaatschap op.

Schoolstrijd tegen kiesrecht.TEKening VAN
ALBERT HAHN**In hinderlaag.**

Bron: Internationaal Instituut voor Sociale Geschiedenis, Amsterdam/Vervaardigd door Albert Hahn.

de kwestie van het vrouwenkiesrecht in een stroomversnelling terecht. In het nieuwe parlement diende Henri Marchant van de VDB in september 1918 een initiatiefwet in om vrouwen het actieve kiesrecht te verlenen, die in 1919 door het parlement werd aangenomen. Ook de confessionele partijen stemden in met de nieuwe wet, niet in de laatste plaats vanwege de revolutionaire woelingen die zich kort na de Eerste Wereldoorlog in Europa manifesteerden. In 1922 mochten vrouwen voor het eerst aan de verkiezingen voor de Tweede Kamer meedoen,

een jaar eerder al aan de gemeenteraadsverkiezingen in Amsterdam, die vanwege herindeling werden gehouden. In 1922 werd de blanco-regeling uit de grondwet gehaald.

LATERE HERZIENINGEN

In 1946, vlak na de Tweede Wereldoorlog, ging de kiesgerechtigde leeftijd omlaag naar 23 jaar. Verdere verlagingen volgden: in 1965 naar 21, in 1972 naar 18 jaar. In laatstgenoemd jaar werd de leeftijdsgrens van 18 jaar vastgelegd in de grondwet. Vanwege de groei van de

Nederlandse bevolking werd de Tweede Kamer in 1956 uitgebreid van 100 naar 150 leden. In 1970 volgde de afschaffing van de opkomstplicht. In 1983 werden de voorwaarden voor actief en passief kiesrecht aan elkaar gelijk: het was voortaan mogelijk om als achttienjarige in de Tweede Kamer en andere volksvertegenwoordigende organen te worden gekozen – voor die tijd golden namelijk voor het passieve kiesrecht hogere leeftijdsgrenzen dan voor het actieve kiesrecht.

De laatste belangrijke verandering was de toekenning van het kiesrecht aan niet-Nederlanders bij gemeenteraadsverkiezingen. Daarvoor moest de grondwet worden gewijzigd. Het betreffende artikel in de grondwet werd in eerste lezing in de Tweede Kamer met algemene stemmen aangenomen, terwijl in tweede lezing alleen drie kleine christelijke partijen tegenstemden. De wijziging werd meegeënen in de algehele grondwetsherziening van 1983 en uitgewerkt in de

HENRI MARCHANT (1869–1956)

Hendrik Pieter Marchant is in 1869 in Deventer geboren. In 1888 ging hij rechten studeren in Leiden, waar hij in 1894 promoveerde. Hij vestigde zich als advocaat en ging in zijn geboorteplaats de lokale politiek in. In 1900 kwam hij via een tussentijdse verkiezing in de Tweede Kamer, en wel als lid van de Radicale Bond. Dit leidde tot zijn verhuizing naar Den Haag. Een jaar later was hij een van de oprichters van de Vrijzinnig-Democratische Bond (VDB). Tot 1933 bleef hij lid van de Tweede Kamer,

waar hij zich onder meer intensief met militaire zaken bezighield. In 1933 werd

Bron: Nationaal Archief/Collectie Spaarnestad/Fotograaf onbekend.

Marchant minister van Onderwijs, Kunsten en Wetenschappen. Zijn bekering tot het katholicisme in 1934 leidde uiteindelijk tot het opzeggen van het lidmaatschap van de VDB en zijn vertrek als minister. Zijn rol in de politiek was uitgespeeld, maar hij bleef actief als publicist. Marchant is vooral de geschiedenisboeken ingegaan als de man die via het indienen van een initiatiefwet in de Tweede Kamer het vrouwenkiesrecht mogelijk maakte.

Vrouwen voor het eerst naar de stembus. Gemeenteraadsverkiezingen in Amsterdam, 1921.

Bron: Nationaal Archief/Collectie Spaarnestad/Het Leven/Fotograaf onbekend.

kieswet van 1985. Voortaan mochten buitenlanders die langer dan vijf jaar in Nederland woonden en burgers uit andere lidstaten van de Europese Unie hun stem uitbrengen bij gemeenteraadsverkiezingen. Vanaf 2015 was het voor alle in Nederland woonachtige buitenlanders mogelijk om te stemmen bij de waterschapsverkiezingen, die vanaf dat jaar tegelijkertijd worden gehouden met de verkiezingen voor Provinciale Staten. Vanzelfsprekend geldt in al deze gevallen ook de leeftijdseis van 18 jaar. Tegelijkertijd vond nog een andere belangrijke uitbreiding plaats: in het buitenland woonachtige Nederlanders kregen kiesrecht.

VERDER LEZEN

- G. VAN KLINKEN, *Actieve burgers. Nederlanders en hun politieke partijen 1870–1918*, Amsterdam 2003.
- M.H. KLIJNSMA, *Om de democratie. De geschiedenis van de Vrijzinnig-Democratische Bond, 1901–1946*, Amsterdam 2008.
- T. VAN DER MEER, S. VAN SCHUPPEN en S. VEEN, *De SDAP en de kiesrechtstrijd. De ontwikkeling van de Nederlandse sociaal-democratie 1894–1913*, Amsterdam 1981.
- G. TAAL, *Liberalen en Radicals in Nederland, 1872–1901*, Den Haag 1980.

De strijd voor algemeen kiesrecht voor mannen en vrouwen heeft in Nederland ongeveer een halve eeuw geduurd. In het laatste kwart van de negentiende eeuw werd de kiesrechtstrijd gedomineerd door de liberalen. Veel liberalen waren voor kiesrechtuitbreiding, maar over het tempo waarin dit moest geschieden en aan welke groepen het moest worden toegekend bestond diepe verdeeldheid. Een en ander leidde tot verschillende splitsingen in de liberale gelederen. Ook in antirevolutionaire kring leidde de kiesrechtkwestie tot een scheuring. In de eerste decennia van de twintigste eeuw waren het vooral de SDAP en de VDB in het parlement en de demonstraties in den lande die de druk op de politiek opvoerden. Uiteindelijk wist een liberaal kabinet een zodanig compromis te formuleren, dat door zowel liberalen als confessionelen en sociaaldemocraten werd gedragen. De invoering van het vrouwenkiesrecht was een logisch vervolg hierop.

Uitgave
ProDemos – Huis voor
democratie en rechtsstaat

Tekst
Harm Ramkema

Met dank aan Ron de Jong
van de Kiesraad

Vormgeving
Puntspatie [bno],
Amsterdam

Omslag
Rode Dinsdag in Den Haag,
1912. (Bron: Internatio-
naal Instituut voor
Sociale Geschiedenis,
Amsterdam/Fotograaf:
C.J. Hofker)

Druk
Bariet Ten Brink, Meppel

ProDemos legt uit wat de spelregels zijn van de democratie en rechtsstaat en laat zien wat je zelf kunt doen om invloed uit te oefenen – in de gemeente, de provincie, het land en Europa.

ProDemos

Huis voor democratie en rechtsstaat

ProDemos
Hofweg 1H
2511 AA Den Haag

(070) 757 02 00
info@prodemos.nl
www.prodemos.nl

Mei 2017